

AHOSKERA ARAUPETZEAZ *

Leioa, 1994.10.07
Miren Lourdes Oñederra

I. ALDEZ AURRETIKAKO GOGOETAK

I.0. Aurkezpena

Hona dakardan lan honen atzean batzorde osoa dago, Ahoskera batzordea, Euskaltzaindiaren batzordeen artean berriena. Ikasturte exkaxa eman dugu lanean (zortzi hilabete ere ez, zazpi bat bilera guztira), beraz berriena eta gazte xamarra dela esan daiteke. Garbi dago, beraz, beste batzorde batzuen emaitzetan puntu irekiak badaude, gurean nahikoa lan izan dugula puntuak berak kokatzen.

Euskara Batuaz lehen erabakiak hartu zirenetik nahikoa denbora pasa da, batzuen ustez gehiegi, ahoskeraz, baina orain arte Euskaltzaindia ez da hasi ahoskera batuaz edo batuaren ahoskeraz (ez dira gauza bera) lanean. Garbi dago gauzak modu praktikoa eta errealistan egin behar direla, lehentasunak lehentasun direla eta hizkuntzen estandartzeak idatzitik hasi ohi direla. Egia da, halaber, ahoskera kontuak bereziki labain, irristakor eta harrapagaitzak izaten direla.

Ahozkoaren arautzean idatziarenean baino askoz beharrezko eta garrantzitsuago da arauemaileek kontuz neurtu eta erabiltzaileei ongi azaltea zer, zergatik eta zertarako (erabiltzaileen eskabidea, beharra eta bai-mena), noraino arautzen den, zer arau daitekeen eta arautu nahi den. Gainera, idatziaren arautze orokorretik nahikoa denbora pasa da eta idatziaren arazoak ahozkoarenak baino xumeagoak izan balitezke ere, nahikoa azaldu gabeko arautzearen kaltea apalagoa baliteke ere, bada, badago: kaltea eta esperientzia (1). Horregatik, ahoskerari buruzko lehen saio honetan galderak sortzeari ekin nahi izan diogu erantzunak zerrendatzeari baino areago: goiz da horretarako. Galderak sortzen hasi aurre-

* Mitxelenari, euskarari hizkuntzalaritzatik begiratzen irakatsi zigulako.

(1) Euskara batuaren arau eta paradigmak kaleratu dira, baina ez euskara batua noiz den egoki, zertarako den, nork erabili behar duen, zenbaitetan ulertzea nahikoa ote den, e.a.

tik, noski, zer nolako galderak egin daitezkeen galdatu diogu geure buruari.

Izan ere, edonork ulertuko du urrian hasi eta apirilean amaitutako lana ez dela nahikoa hizkera estandarren ahoskera finkatzeko, finkatzearen nondik-norakoak erabakitzeko ere ez baita nahikoa. Lan itzela gelditzen da oraindik, lan teoriko eta praktikoa, ikerketa eta datu bilketa. Uste dugu, gainera, alor askoren gurutz bidean gaudela. Gogoan izan behar direnen artean iritzi eta sailkabide psikolinguistikoak, soziolinguistikoak eta linguistikoak (dialektologiazkoak, fonetika eta fonologiazkoak, hizkuntzaren historiari dagozkionak) daude gutxienez.

Batzordekideen artean bada dialektologiaririk, fonetkaririk, filologiaririk, soziolinguistikaririk eta, etiketak etiketa, hizkuntzaren errealitatea ahal bezain osoen aintzat hartzea da gure asmoa. Hasi, fonologiatik hasi gara. Zergatik? Nonbaitetik hasi behar zelako eta Fonologia izanik gure gaitasun linguistikoan hotsen kudeatzearen erantzukizuna duena, bizkar hezur teorikoa ematen zigulako gerora gainerako alorrek uztartuko dituen. Izan ere ahoskeraren izaeraren funtsa fonologia da eta ez naiz gremioaz ari, gremiokoek aztergai dugunaz baizik, hiztunak hizketa-hotsak atera ahal izateko duen baliabide akustikoaz baizik. Ez da esan nahi arazo dialektologikoez ahaztu egin garenik, azterketa fonetikorik nahi ez dugunik, hots-ordezkatzeen historia poliki ausnartu beharra ikusten ez dugunik, arazo soziolinguistiko eta psikolinguistikoak ukatzen ditugunik; alor guztiok mahai gainean dauzkagu oraingoz eta ezinbestean, maila inpresionista xamarrean bagabiltza ere. Ikasturteak ematen duena ematen du. Beraz, lehen kolpea fonologiatik eman dugu bidea ixten duten sasiak kentzeko saioan. Oraindik asko dago egiteko, alor guztietan, baita fonologiarenean ere.

I.1. Batzorde honen egiteko zehatzaz

Euskara Batuaren ahoskeraz erabaki daitekeena mutur biren artean koka genezake. Muturretara begiratuta, beti egoten dira bi aukera gutxienez eta, sarritan behintzat, tarteko bideak ere bat baino gehiago izaten dira bilatzen hasiz gero:

- a) Euskalkien artean nahikoa zabalera duten hots-ordezkatze guztiak egitea, alegia, hotsen arteko lotura eta elkar-eragin guztiak.
- b) Ezer ez "egitea": alegia, idatzi bezala irakurtzen saiatzea.

Batak zein besteak alderdi txarrak dituzte. Lehen aukerak (a) monoestilismoa lekarke, gertatzen direnak ez baitira hizkera maila berekoak, asko eta asko hizkera arduragabe lasaietako ezaugarri direlarik (e.g.

egin [ejn], [in] edo *ari da* [aj̄ða] eta, oro har, kenketak, hotsak “jateak”). Gainera, moeta honetako ahoskerek ez dute oro har ahoskera batzeko balio, leku bakoitzak bere moldabideak izaten baititu askotan.

Bestalde, bigarrenak (b) ez lekarke fonologiarik gabeko hizketa, hori ez baita posible: hizkuntza fisiko egiteari, ahoskatzeari, hizkuntzaren unitate fonologikoak hots bihurtu eta kateatzeari zor dio (ezinbestean) gizakion hizkuntzak fonologia izatea. Gure kasuan, historia luzea labor kontatuaz, aukera honek lekarke besterik gabe erdarazko fonologiaz baliatzea aukera sortzen den guztietan. Adibidez, <zd> letra bilkura “idatzi bezala irakurtzen” bada [zd] ahoskatzen da, bigarren datorren [d] hotsak aldaerazten duelarik berez euskaraz ahoskabe ([s]) denaren ahoskera: *ez da* ahoskatzeko bi era daude [ezda] edo [esta], bietan “zerbait egiten” da. Bigarren bide hau (b) beraz faltsua da, ez da itxurazko aukera baizik.

Egokien litzateke, ahal izanda, lehen bidetik (a) abiatu hizkera maila bakoitzari dagozkion ordezkatzeko fonologikoak bilatzea. Lanaren erraldoitasunak guztiari ekitea ezinezko egiten du eta, gainera, agian ez da beharrezko ere hasiera honetan. Bestalde, normalduetan usuenik arautu ohi dena hizkera jaso izaten da, estandarra, hau izan ohi delarik ezagutu eta gogoan izaten den neurrian, besteentzako erreferentzia. Alegia, estandarrarekin inolako harremanik ez duen hiztunarentzat ez dago horrelako erreferentziarik bere eguneroko normak ematen diona baizik; estandarra ezagutzen duenak gehiago edo gutxiago erabiliko du arau soziolinguistikoen arabera eta bere ezaugarri psikolinguistikoei baldintzatuta (2). Hasteko modua izan daiteke, beraz, hizkera zainduaren ahoskeraren arautzeari ekitea. Honen aldekoak labor bildurik:

a) Besteak ere honela aritu bide direla, hori delarik linguistikoki zentzuzko gertatzen den norabidea.

b) Eusteko moduko neurria (halaz ere handia) eta bidea eskaintzen digula eginkizunak.

c) Erabilera eremuak mugatu(ago)ak eta erabiltzaileak ikasiagoak izan ohi direlarik (daitezkeelarik behintzat), arauaren hedatzea errazagoa dela. Askotan erabiltzaileak hizketaren profesionalak dira (esaterako, irrati-telebistetako esatariak) eta eredu-hedatzaile izateko egokiera eta ahalbideak dituztenak.

(2) Hiztun moeta ezberdinak daude ezparririk gabe. Hemen sartzen dira estandarrarekiko interpretazio, jarrera, aurreiritzi, estereotipo, identifikazio mailak, e.a. Beti daude besteak baino “dotoreago” edo “pedanteago” (nondik begiratzen zaion) hitzegiten dutenak, zaborrago direnak, e.a. Honetxek osatzen du hizkuntza normalduaren unibertso fonologikoa: normaldu gabeetan ordea arau baturik ezak zatitu eta ahuldu egiten ditu normalduetan abertasun diren arau txiki askoitzak.

Gauzak horrela, estilo eta hizkera maila guztietatik datuak jasotzeko helburua baztertu gabe, beraz, erabaki dugu hizkera maila edo erregistro zainduaren arautzerako lanari ekitea. Gainera, egin baliteke ere, ez luke zentzurik hizkera maila arruntak, bapatekoak, araupetzeak. Ez luke zentzurik definizioz, horrelakoak hitzunek erreferentziatzat hartzen den arau edo norma jantzitik eratorriak izaten baitira. Alegia, hizketa lasai arduragabearen ahoskera ez da “ikasia” (estudiatua, nahita eta jakinaren gainean ikasia) izaten, espontaneo eta ohargabea baizik.

I.2. Hizkera-mailen definizioaz

Dena dela, hizkera mailak zenbagaitzak dira, hain zuzen ere desberdintasunak era eta maila askokoak direlako, eta ezin delako erabateko mugarik aurkitu batoren eta hurrengoaren artean. Onenean, erabaki praktikoen pedagogia helburu hartzeak justifika lezake xehetasunetatik abstrakzio eginik gutxieneko sailkapen hau: hizkera *zaindua* (*jasoa*) vs. *arduragabea*. Fonologian bereziki egoki gertatzen da “zaindua” esatea, hain zuzen ahoskerari arreta jartzea errazten duten egokieretako hizkeraz ari gara: irakurtzean, entzulego handi edota ezezagunaren aurrean eta antzekoetan erabiltzen denaz. Irakurtzean errazago gogoratzen da bat hots unitateez; halaber, entzulea fisiko edota psikologikoki urruti dagoenean mezua uler dadin ahalegin handiagoa egiten da eta hots katea kontu handiagoz ebaki ohi da konsziente edo inkonszienteki. Normalean prosodiak ere (erritmoak, ahotsaren indarrak), hainbatik hainbatean behintzat, hotsen oharmena zaindu ahal izatea errazten du.

Hizkera zainduan maila edo erregistro neutroak eta ez-horren-neutroak bereziko nituzke (3). Hemen zaindu-neutroenez ari garela esango nuke, irati-telebistetako berri-emanaldietakoez edo.

Izan ere, litezkeen kasuetara joaz, neutrotasun handiagoa eska dakioke *ceteris paribus* irati-telebistako albisteak irakurtzen dituenari literaturazko hitzaldia ematen duen idazleari baino, agian azken honi baino gehixeago literatur kritikoari eta, albiste aurkezleari baino gutxiago, elkarrizketak egiten dituenari, e.a. (kasuan kasuko hierarkiak egin litezke). Normalizat jo genezakeen aldakortasunaren beste adibide bat: hizlariak *esatea* [-ea] ahoskatzen du hitzaldian, entzulego osoari ari zaionean, baina [-ia] hitzaldiaren ondorengo eztabaidan galdetzaile bakarrari erantzuz-

(3) Gainera, batzuetan moetak gurutzatu eta korapilatu egiten zaizkigu, neutrotasuna ez da beti zainduarekin bat datorren neurria, batzuetan kontrakoa ere izan baitaiteke: poesia irakurtzeak neutrotasunik gabeko ahoskera zaindua eska lezake beste kasuetan artifizial litzatekeenera ere irits daitekeelarik ([h] ahoskatzera, esaterako).

tean. Honelakoak hitzunok distantzia eta hurbiltasuna adierazteko erabili ohi ditugu hizkuntza guztietan.

Praktikotasunak justifika dezakeenak, noski, ez digu ahaztarazi behar ingurune, egoera eta eduki moeta bakoitzak bere eskakizunak dituela ahoskeraren neutrotasun-naturaltasunaren (bapatekotasunaren, bizitasunaren, adierazgarritasunaren) ardatzean. Areago, albora ezinekoa da hemen hitzunaren araberako aldakortasuna, aurreko elementuak baino *inprehisibleagoa* eta kontrolagaitzagoa dena. Aldakortasun hau handiagoa da, noski, normalizatu gabeko hizkuntzetan, hitzunari gizarte arauaren erreferentzia kolektiboa falta baitzaio (lotsa edo ausardien subjektibotasuna indartzen delarik).

Horretaz gainera, jakinaren gainean izateko beste zerbait ere bage-nuke. Ematen diren arauak direnak direla ezinbestekoa da gutxieneko artifizialtasuna. Ez dago ahoskerara iritsi beharrik jabetzeko *det* edo *dot* esatera ohitu garenok *dut* esatean sentitzen dugun artifizialtasunaz. Horretan ere hitzun batzuk besteak baino malguago izaten dira, egoera batzuek beste batzuek baino areago errazten dute erabilera batua eta, jakina da, beste zenbaitetan, soberan legoke *dut* esatea (ez da berdin, esaterako, hitzaldi mikrofono aurrean irakurtzea edo adiskide batekin mundua konpontzen aritzea goizeko ordu txikietan).

Azkenik, bada ereduaren indarrak kontuan hartzeko beste zerbait ere. Jakinaren gainean gaude eta oso aintzakotzat hartzekoa da arauak eus-kara zaindu eta jasorako proposatzen badira ere, gainerako erabileretarako eredu eta erreferentzia izango direla. Hori hala izaten da beti, baina hizkuntza ez normalduaren kasuan (hitzun klaseak gutxiago eta “ikasien” proportzioa handiagoa izanik) arriskua da hizkera zainduenerako artamendatzen ez denak “puntuak galtzea” hitzunak egiten duen hizkuntzaren balioztatzean. Beldurra da, alegia, <ea> bilkuraren irakurketa zainduarako [ea] proposatzeak, esate baterako, ez ote duen [ia] edo [ie] ahoskatzeko ohitura duen jendea berea (*semia*, *semie*) baztertzeraz bultzatuko. Nahikoa kalte gertatu da alderdi horretatik idatzirako arauen oker-ulertzearekin.

Saia gaitezen, beraz, agindu manikeoegietatik ihes egiten. Ez genuke esan behar “hau ona da, beste guztiak *fuera*”. Berezkoa bada (hizkuntzen fonologiaren araberakoa) hotsen ahoskera egoerari eta entzuleari egokitzea, eman diezaiogun hizkuntzari berea eta ez dezagun pentsa “ongi” ahoskatzeagatik, “batuan” ahoskatzeagatik, beti eta guztiok berdin ahoskatu behar dugunik.

Horregatik, berriro esan, gure proposamenak maila jasorako eta erabilera zainduetarako dira. Hemen ez da esaten euskalkiak nola ahoskatu.

I.3. Ahozkoaren berezitasunez

Bistan da ahozkoa eta idatzia ez direla gauza bera, baina lotuak daudenez, iruditzen zaigu komeni dela diferentziak benetan zein diren ikustea sinplekerietan erori gabe. Erosoa litzateke bakoitzari ezaugarri bat emanaz arazoa konpontzea, baina gauza errazek askotan ez dute egia osoa esaten. Egia da idatzia ikusmenaz jasotzen dugula, baina egia da, halaber, begiz jasotzen dugun hori ahoz kanporatzean kode bien arteko korapiloa askatzea ezinezkoa dela batzuetan. Hemen agertuko ditudanak ez dira noski ahozkoak idatziarekiko dituen bereizgarri guztiak, baina bai gure lanaren oinarri-oinarrian behar luketenak behintzat.

Besteren edo bestelako hizkuntz eredu bat ikasi eta erabili beharrak hiztunari lana eskatzen dio beti (arauak eta hitzak ikastea funtsean), baina, ahoskera denean ikasi beharrekoa, zailtasuna bete-betean artifizialtasunaren ardatzean agertzen da. Horregatik hiztuna kanpotikakotzat jo litzakeen arauen aurka jartzea errazago gerta daiteke gramatikaren, hiztegiaren edo are idatziaren arautzean baino.

Hiztuna jakinaren gainean edo bestela identifikatu egiten da nahita edo nahigabe egin dituen ahoskera hautaketekin. Zailago gertatzen da, hartara, ahoskera arautzea idatzia, ortografia, arautzea baino. Bestela esan, errazagoa da <h> idazten ohitzea, <j> idazten denerako [x] bela-rearen ordez [j] palatala —esate baterako— ekoiztea baino.

Helmuga eta bideen inguruan beharra (eredu bateratu batena) vs. borondatea (erabiltzaileena) ongi neurtu beharreko gauza dira. Hitz egitea, hizkuntza ahoskatzea, hotsak atera eta entzutea eguneroko bizitzako gertakizun arruntak dira. Idatzia eta hizkuntzaren arteko harremana ez da hain zuzen eta bapatekoa, idatzia, ahoskera ez bezala, berariazko eta gogoeta baten ondorio baita. Badu, ordea ahoskerarako garrantzirik, irakurtzen ikasiz gero, idatziak ahoskera eragin baitezake, batipat, gurean gertatzen den bezala idazkera “fonetiko” deitzen diren horietakoa izanik.

Bada ortografia eta ahoskeraren arteko beste bereizgarri bat, zalan-tzarik gabeko diferentziaren adibide on izateaz gainera, geure helburuak neurtzerakoan oso kontuan hartu beharrekoa: ortografia batu eta bakarra posible da, baina, ahoskera baturik bada ez da inoiz erabat bakarra izango. Ahoskerari buruz aritzean ez da hizkera estandarra esaten norma-lean, hizkerak edo aldaerak, baizik, pluralean alegia.

Esango nuke hauek guztiak kontuan hartu gabe hutsala litzatekeela gure iharduna, kaltegarri ere gerta litekeela eta, agian, itsumustuan arautzen hastea baino hobe litzatekeela gauzak daudenean uztea. Uste dut gure lana ezin daitekeela izan arau zerrenda ateratzea, ez dela hor bukatzen eta, hasi ere, ez genukeela hortik hasi behar.

II. ABIABURU ZEHATZ BATZUK **

Irakurriaren ahoskera harturik berehalako helburu, letra edo letra bilkura batek euskaraz eskuarki zein balio fonetiko duen, nola ahoskatzten den alegia, zerrendatzeari ekin genion. Egiteko horrek ez du batere arazorik sortzen, teoriatik behintzat, guztion arteko adostasuna dagoenean, euskalki eta hizkera guztietan berdin ebakitzen diren letrekin.

Problemak bestelakoekin ditugu, hitzun batzuek era batera, beste batzuek bestera esaten ditugunekin, aukera bat baino gehiago eskaintzen ditugunekin. Hiru bide dauzkagu aurrean:

- a) Aukera bat hobestea eta bestea txartzat ematea.
- b) Aukera bat hobetsiaz besteari ere lekua uztea.
- c) Aukera biak bere horretan uztea.

Mutur bietakoez hitz pare bat esan nahi nituzke: (a) litzateke erosoen psikolinguistikarik gabeko robotak bagina eta egia da hizkera formalagoetan, neutroagoetan, zainduagoetan geundekeela robotetatik gertuago egoera intimoagoetan baino, baina halaz ere ez nahikoa gertu. Aukera honek, noski, estilo eta hizkera mailen arteko diferentziarik gabeko hizkuntza murriztua emango liguke.

(c), berriz, araurik ez ematea da eta batzuetan, apika, ez da beste erremediorik egongo, baina prozedura orokor bezala ez dirudi oso egoki. Problemak ditu bederen. Irteera honen eske “tokian tokikoa” aldarrikatu izan da, baina horrek ez du batere balio Gasteizen eta ez du erabat balio tokietako mintzo bizia ez denean oro har maila formaletarako erabili (edota erabiltzen). Gainera, hain zuzen ere, tokian-tokikoaren balio hori —hizketa bizi, adierazgarri, eguneroko, bapatekoarena— bere horretan ari da sendotzen Batuaren ondoan, hau izanik formalagotzat jotzen dena. Hala behar luke behintzat.

Dena den, tokian tokikoa gaindituko lukeen aukera aurkituta ere, ezin izango zaio ahozkoari erabat kendu tokikotasuna, hizkerarik neutroenak ere izan behar du koloreen bat sinesgarri (erabilgarri) gertatuko

** Atal honetan batzordearen bilkuretan eztabaidatu eta onartuak jasotzen ahalegindu naiz. Neure esker ona, beraz, batzordekideei. Okerrak, noski, nire-nireak dira.

Hasieran aipatu bidegurutzean (ikus I.0.) fonologiaren bidean barrena abiatuta, analisi fonologikoak eskaintzen dizkigun irizpideen laguntzaz ematen ditut honako abiapuntu alegiazkoak.

Gorago bezala, <...> honelako ikurren artean agertzen dena ortografia da (hitz osoak aipatzeko letra etzana erabili da); [...] honelakoen artekoa, transkripzio fonetikoa (ahoskera, beraz); /.../ honelakoen artekoa, ahoskera posibleetarik oinarrizkotzat hartu izan dena. Transkripzio fonetikorako A.F.I.ko ikurrak erabili dira.

bada. Inportantea da B. Hurch-ek bilera batean gogoratu zigun bezala, proposatzen duguna egungo ahoskerekin konpatiblea izatea, errealista eta gutxieneko naturaltasuna duena. Halaz ere, hasieran batipat, ahoskera formal “batua” izaten ohitu arte, beti izango da zertxobait artifizial, ikasiari eta konbentzioz onartuari dagokion bezala.

Esandakoak direla medio, nolabait hiztun bakoitza noraino iristen den aske utzi behar da (ezinbestean, gainera, ahozkoaz ari garelarik). Honekiko pare bat gauza:

a) Agian askatasun horretatik kanpo geratuko lirateke irrati-telebis-tetako profesionalak eta kidekoak (beren zeregin profesioaletan ari direnean).

b) Askatasunak ez du esan nahi gidaritzarik eza, hizkuntza dagoen egoeran egonik batipat (euskalkien arteko zatiketa eta erdarekiko menpekotasuna gogora hemen), kontrakoa baizik.

Halaz ere, esatari profesionalak ere gizakiak dira eta giza hizkuntzari aldagarritasuna dagokio. Ezin ditugu bada aukera guztiak azken muturreraino bultzatu. Proposatzen ditugunak, hobeto esan, proposatzeko modukotzat jo ditugunak, lehenetsun estatusa dute: lehen aukera lirateke, ez derrigorrez bakarra. Eta lehenak lirateke, hasieran azaldu denez fonologiatik hasi garelako, batipat irizpide fonologikoei jarraiturik. Zer esan nahi du honek? Kontuan izanik ahoskera zainduaz ari garela, ikusi dugu, euskararen nolakotasun fonologikoa eta orotariko fonoestilistikaren legeak aintzakotzat hartuta, zein aukerak dituen hizkera formalerako ezaugarri fonologiko hobek.

Hona bada gauzak nola dauden, lehenengo bokalak eta gero konsonanteak, gutxi gora-beherako hurrenkera alfabetikoan:

II.1. Bokalak berex

<a, e, i, o, u> idatzi bezala ahoskatzen dira.

<u> ren [y] ahoskera palatala ahoskera batutik kanpo geratzen da (euskalkietarako). Garbi dago beren ahoskera-paradigmatan [y] duten hiztunen ebakeratik hots hori kentzea zaila litzatekeela eta ez lukeela zentzurik, gainera.

II.2. Bokak elkarketak

<ea> eta <oa> idatzi bezala ahoskatzen dira ([ea] eta [oa]). Daitezkeen ahoskerez (adib., <ea> /ea/: [ea], [ia], [ie], [i:], [i]) esan

behar da ahoskera zainduena [ea] litzatekeela; hala ere, bilkura hori [ia] ahoskatzeak formaltasuna gutxitzen dio hizkuntzari, baina ez zuzentasuna. Hortik aurrerakoek, areago.

- <ia> eta <ua> idatzi bezala ahoskatzen dira; [ija] eta ondorengoak ez dira gaitzesten, beste hizkeretarako uzten baizik. Hemen, aurrekoan baino areago, garbi ikusten da dialektologiazkoa irizpideak erabili ditugula (alegia, [ija]-ren ondoan [ifa] eta [iza] ere badirela). Bestela ez zegoen fonologiazko arrazoirik eransketa hau hizkera zaindurako ez proposatzeko.

Diptongoak: oro har, beheranzkoak bai, goranzkoak ez. Alegia, bokal bilkuraren bigarrena <u> edo <i> bada, silaba bakarrean ahoskatuko dira biak (honek, noski <ui> bilkura ere jasotzen du), bestela, ez.

Batasunaren eta bereizkuntza semantikoen izenean salbuespen bakarra tartean <h> idazten denean gerta liteke (e.g. *ahulla, nahiz*). Honetaz ez dago erabateko adostasunik gure artean. Dena den, hiztun batzuek batzuetan behintzat (erregistro zainduenetan esango nuke) hiatoa egiten dutenez (bokal bilkura silaba bitan ahoskatzen dutenez, alegia), ez dugu arbuiaitzeko arrazoirik ikusten.

II.3. Kontsonanteak berex

- <b, d, g> Idatzi bezala ahoskatu. Arazoak <e> eta <i>ren aurreko mailebuetako <g>az gerta litezke (ik. beherago <j>).

<f> Idatzi bezala ahoskatu.

- <h> Ezin da inola ere gaitzetsi hizkeraren formaltasunaren izenean (batipat fonetikoki bizirik duten Iparraldeko hiztunak gogoan), baina eskatzea gehiegizkoa gerta liteke Hegoaldeko hiztunentzat. Ez litzateke onartu behar, noski <h> [x] ahoskera. Bada arazo txiki bat *zihoan* bezalako grafiek sortua, usuenik [x] (belarraz) ahoskatzen baitira Hegoaldean <h> horiek.

- <j> Arazoa honen ahoskera belarrak ([x]) sortzen du; horretan <e, i>ren aurreko maileguetako <g> ere lagun du.

Aintzat hartzekoak dira euskalkietan aurki daitezkeen ahoskera guztiak. Aukera egin behar al da? Aukera bakarra egin behar al da? Zeren arabera egin behar dugu aukera, zeintzuk dira irizpideak? Bat proposatzekotan, hedaturagatik eta iturburu izan ohi delako (bai diakronikoki ala izan delako askotan, bai

sinkronikoki hobeki azaltzen delako alderantzizkoa baino), [f, j] bultzatuko genuke.

Hortaz eta hasierakoetarako behintzat, [f] hautatzen da. Beraz, [f-] lukete *jan, jaun, janari* bezalakoek hizkera zainduan. Gelditzen dira, halaz ere, arazoak. Esaterako, nola ahoskatu behar litzateke *garajea* ? Eta beste asko: *gajoa, gizarajoa, ijitoa*, e.a.? Zerrendak osatu-aztertu-sailkatu behar ditugu eta ortografi arazoan azterketan dabiltzanekin elkarlana mesedegarri izango litzaziguke guztioi.

<k, p, t> Idatzi bezala ahoskatu.

<ɫ> Idatzi bezala ahoskatu.

<ll, (il)>:

a) Hemen honen ahoskera albokari ala erdikarian sortu da berriki arazoa, jakina baita gure artean ere gero eta maizago gertatzen dela *yeismo* deritzon sabaikariaren des-albokaritzea. Honi buruzko nere iritzia beste batzuenaz baino dramatikoak ez bada ere, esango nuke ia zalantzarik gabe hizkera zainduetarako ebakera albokaria proposatu beharko genukeela. Honen irakaskuntzarako ebakera eta oharmentaren aldetik dauden arazo fonetikoak jakitun ere izan behar dugu, dena den. Badira kazetari euskaradunak <il, ll> [f, j] egiten dutenak eta ez beza inork hau salaketatzat hartu, erabakia onartuz gero egin beharreko lanaren neurritzat baizik. Yeismo hori konpontzeak lanbide horietarako ahoskerazko prestakuntza sistematikoa eskatuko luke.

b) Jakina da, bestalde, euskaldun *despalatalizatzaileek* (*sensu lato*) albokariaren palataltasuna aldamenen dagoen edo sortzen duten [i] bokal hotsari egozten diotela. Hain zuzen ere beraiek eman bide digute *teila* bezalakoak euskara batuan idazten ditugun bezala idazteko bidea eta baimena (cf. *teg'la* > *tella*). Beraz, eztabaidatu beharko dugu <il> idazten den hori [il] ala [iʎ], [(j)ʎ] ahoskatzea proposatu behar den (ik. beheago II.5. bokal-kontsonante elkarketei dagokien atalean).

<m, n, ñ/in> Bustiduraren arazoaz, ikus albokoez esanak.

<r, rr>:

<r> [r] (bakun) bokalartean dagoenean bakarrik ahoskatzen da, bestela dardarkaria anizkuna delarik.

<rr>, noski, beti anizkun [r] da.

Jakina da hitz azkenekoa anizkun izanik ere, bokalarteko anizkuna baino ahulagoa izan ohi dela eta honetan diferentziak egon daitezkeela euskalkien artean. Badira, beraz, dialektologia eta fonetikaren aldetik

kontuz aztertu beharreko datuak batipat ipar eta ekialdeko hizkeretan. Arau orokortzat, dena den, esandakoa hartzen dugu. Kontuan izan behar da, gainera, ziurrenera hitz azkeneko neutralizazio bizi —maileguen egokitzean ere erabiltzen da— horren azpian dagoen arrazoi perzeptiboa ere (askoz hobeto “entzuten” dira hitz azkenean dardakariak, dardar egiten ez duten bakunak baino). Argi dago perzepzioa hobetzea ongi datorela oso hizkera maila zainduarekin.

<s, z>, <ts, tz> Hizkera zainduenetarako bizkarkaria eta apikaria bereiztea proposatu beharko litzateke. Honek, onartuz gero, lekarke irratitelebistetakoko esatari batzuek ikasi eta bereziki trebatu beharko luketela egiten ez dutena egiten (esango nuke, bai ebakeraren aldetik eta bai oharmenarenetik ere, yeismoarena baino arazo errazagoa dela, ez nolanhikoa halaz ere).

z/s berezikuntzarik gabe ere ez dator gaizki gogoratzea “z” [s] (zistukaria) dela euskaraz. Hain zuzen ere Batzorde honen helburutzat dugu ahoskera batu ikasiaz gain letraren eta erdaren eragina dagokien neurrirra moldatzea (*soziolinguistikoko, eskizofrenia, esplizittoa* —bat ez beste, Euskaltzaindiaren biltzarrean ahoskatu dira gaztelera azko ahoskeraz).

<x> [ʃ] (*xagu, xoxo* eta *Xabier*):

Arazorik egotekotan, mailebuetakoarekin sortuko litzateke, *taxi* eta *sexu* bezalakoekin, alegia. [ks] ebakera bere horretan uzteari ez deritzot gehiegizko. Izan ere, horretan bat datoz gaztelera eta frantsesa, geure bi eragin zuzenenak ez dira, beraz, zatitzaile (ezta ere gero eta indar handiagoz ari den ingelesa). Egia da, haatik, zatitzaile ez izanik ere, menperatzaile balitekeela eta [ks] hots bilkura arrotza *zela* (behintzat) euskal fonetikan (edonola ere, forma kopuru txiki eta mugatuegia da desoreka handirik sortzeko).

[ks] bilkurentzat euskararen historian izan den ordain bakarra [tʃ] da. Mitxelenaren ([1978] 1988: 345) hitzak hemen jasotzea aproposa iruditu zaigu: “Bada orapiloa mozteko modua, askatzen hasi gabe. Aspaldi asmatu zuten, *p* eta *k+s* rentzat, ekialdeko euskaldunek. Ikus, esaterako, zub. *atsolbü* “absoute”, *atsülütoki*, *etsenplü*, *etsamina*, etc., oraintsu arte *x-* ekin idazten zirenak, *exai* = *etsai*, *eurixu* = *euritsü* bezalaxe”.

Beraz, ausartzen denarentzat, bokalaurrean [tʃ]. Bestela, bere horretan utzi; [ʃ] ebakerak hizkera arduragabearen kutsua ematen dio ahoskerari eta beste hizkuntzetan ere gertatzen den ahoskera-erraztea besterik ez da. Bestela esan, zenbat hitzun daude jakinaren gainean *faxa* [fasa] ahoskatzeko prest? Halaz ere eta egia osoa esateko, cf. berriz ere Mitxelena (*loc. cit.*): “(...) Orduan, *setsu* nahi ez badugu, esaterako, har dezagun *sesu* eta okerreanean ere *seksu*”. Guk hemen proposatu lehenta-

sunen hurrenkera ez dator bat Mitxelenarenarekin (bera, dena den, idazkeraz ari da).

Kontsonante aurrean (*exportazio*), [ś] proposatzen da ([eśportasio]) afrikatuaren leuntzearekin (*huts/hustu, hotz/hoztu*) bat letorkeelarik (ik. bererago kontsonante elkarketez esana); ortografikoki ere hala da, gainera, Euskaltzaindiaren arabera hitz jator eta barneratuetan behintzat (*testu*, e.a.). Batipat hala da euskararen arau paradigmaticoen, morfema egitura baldintzen arabera (4).

Hitz azkenak, simetriagatik, kontsonante aurreari jarrai diezaioke, baina gogoan izan behar da kontsonante aurrean afrikatuak igurzkari egiten badira ere euakararen egituratze-arauen arabera (*hustu*), afrikatua bere horretan gelditzen dela hitz azkenean (*huts*). Gainera, hitz gutxi eta oso bereziak izanik honakook (*cortex, klimax*), agian [kś] ahoskera proposa genezake.

Ohar bat hemen fonetika-fonologiaren hauiaz: nolabait [kś] hots unitatea sartzeak fonetika ikutzen du (hemendik inbentario fonologikora pasatzen bada ere) —gainera ez da horren berria afrikatuak fonetikoki baliakide direla kontuan hartzen bada eta *produkzio* [produksio] bezalakoetan hots bilkura berori badela. Kontsonante aurrean [kś] ahoskera normaltzen badugu, zilegizatzen dugunak hizkuntzaren bilakabide fonologikoak ikutzen ditu (kasu honetan *hitz-hiztegi* edo *utz-utzazu* egiten duena) eta hori hizkuntzaren barruragoko egiturak ikutzea da.

II.4. Kontsonante bilkurak

Proposatzeko moduko bilkura-ordezkatzeak (honako hurrenkera honetan):

II.4.1. Ozenen ondorengo zistukarien afrikatzeak gomendagarria dirudi, ahoskeraren indartzea den aldetik, oharmenaren onerako gertatzen diren ordezkatzeetakoa delako. Honelakoak hizkera zainduaren ezaugarri izan ohi dira. Ez ordea, gorago esan bezala (I.1) *egin* [ejn] bezalako ahultzeak (5). Beraz: *ireki zuen* [irekisuen], baina *esan zuen* [eśansuen], Hz [erts] (txarrenean, [ertzio] baina ez [ersio]), [intśumisio], e. a.

(4) Ez ikusiaren egiten ari gatzazkio hemen frantsesetik datozen [ks] bilkuretako bizkarkarien arazoari.

(5) Egia da askotan guretzat fonologikoki “zerbait” gertatze hutsak kutsu arrunta eta jatorra ematen diola hizketari (ez-zaindua, azken buruan), baina hau ez da berez euskarak hizkera zainduaren fenomenoak ez dituelako, baizik eta euskara hizketa zaindu eta jasoetan baztertua gertatu delako belaualdiak joan, belaualdiak etorri. Horrela, ahoskeraren ohar-menerako garrantzi handiko den *stylistic shrinkage* gertatu zaio.

Noski, hau gomendatzeak ez du esan nahi ez betetzeak ([eśan suen]) hizketa arduragabeago egiten duenik (honelakoetan zerbait ez “egitea” —bilakabide bat ez erabiltzea— ez da inoiz arduragabetasunaren seinale izaten: bilakabide fonologikoak areagotu edota ugaritu egin daitezke hizkera maila jaistearekin batera, ez gutxitu).

Ordezkatze hau bat dator orain arteko idazkera ohiturekin (*pentsatu, unibertitate, Frantzia*, e.a.) eta, batez ere, euskararen morfema egitura baldintzekin edo arau paradigmaticoekin (ez dago euskal egituretan kontsonante ozen+zistukari bilkurarik).

Pentsatu beharko genuke teoriaren aldetik gertaera arras diferentea (eta diagnosi zailekoa) den *ez zen* [etsen] ere gomendioetan sartu behar den ala ez. Litekeena da hiztunak afrikatze biak (s > ts) lotzea eta erabilterraztasunaren aldetik komenigarri izatea bien ahoskera gomendatzea. Gainera, ezezkotasunaren oharmenerako ere oso mesedegarri gertatzen da: alegia, *ez zen* [etsen] nabarmenagoa da ([sen]-etik urrutiago gelditzen da) [es:en] edo are [esen] baino.

Gai honetan aurrez aurre dugu batere araurik ez ematearen tentaldia, hiztun batzuek ez baitute afrikatzen. Baina nola hobe den, erabil-tzaileen praktikarako, lehenetsun bat markatzea, aukeren pisu fonologikoa izan dugu erabakitzeko irizpide bakar eta, afrikatzeak oharmena errazten duelako, proposatu dugu aukera izanez gero egitea. Gainera ez da ahoskeraren aldetik zailegi gertatzen ere, euskalki guztietako hiztunek erabiltzen duten hots moeta baita afrikatua.

II.4.2. Era berean, asimilazioa bada ere, ebakeraren indartzea dakar herskari ahoskabeak nabarmenago baitira oharmenaren aldetik eta, beraz, gomenda genezake hizkera zaindurako: *ez da* [esta], *ez gara* [es-kara]. Hemen kontuan izatekoa da gainera, honelako gomendiorik egiten ez bada, ia ezinbesteko egingo dela gazteleraren erara asimilazio atzekariaz ahoskatzea bilkurok (<ez da> [ezda]) (6).

II.4.3. Kontsonante aurreko afrikatuen igurzkaritzeak ez dio hizketari kutsu arduragabea ematen, arretazko eta zainduarena baizik: *beraz, hotz* [ots] baina *hoztu* [ostu], dagoeneko ortografiak jaso bezala, eta *urrats bat* [ura spat] kanpo-sandhia arautuaz (beti ere ebakerak hitzok nahikoa elkartzen dituenean, noski).

Ordezkatze honen sailkapena zaila da. Lehen begiratuan, eta baita bigarrenean ere, ahultze itxura osoa du: ebakeraren ahultzea da afrika-

(6) Ahoskabetzeak, gainera, *baita* eta *baikara* bezalako aukera ortografikoekiko koherentzia gordetzen du (azkenok ahoskabetzearen aldetik hizkera zaindurako egoki, baina kentarenetik eta gardentasun morfotaktiko eta morfosemantikoarenetik desegoki badira ere; baina berandu gabiltza horretaz ezer esateko).

tuak bere hersketa galduaz igurzkaria bakarrik ahoskatu eta entzutea. Gardentasun morfotaktikoa ere gutxitzen du ([os] urru tiago baitago [ots] baino *hotz* hitzaren barne-irudikatzetik). Bestalde, egia da, halaber, afrikatu+herskari bilkurak hersketa-igurtzi-hersketa elementu silabagilerik gabeko kontsonante egitura zaila dakarrela: ebakeraren aldetik zaila eta oharmenarenetik ere ez oso argia. Igurzkaritzeak silaba egitura leunduaz ez al du katearen elementu guztien oharmena ere hobeki ziurtatzen? Bestela esan, ez al da [ostu] [otstu] baino katea garbiagoa entzulearentzat ere?

Gainera, ordezkatzeko honen alde esan behar da II.4.1-ekoak bezalaxe salbuespenik gabeko arau paradigmaticoa dugula euskaraz (morfema egitura baldintzak erabat errespetatzen dituela, alegia). Ez betetzeaz ere, II.4.1-ekoaz esana esan daiteke.

II.4.4. Ezezko partikularen zistukariaren galtzea ozenen aurrean: *ez naiz* [enajs], alegia. Hau, ordezkatzeko fonologiko bezala ahultzea bada ere, garbi dago egungo euskararen erregelak morfonologiko dugula, ingurune morfologiko horretan bakarrik gertatzen dena eta ez dena indar fonetikoaren arabera esplikatzen (ezta ere, beraz, baldintzatzen: cf. *esne*, *hizlari* eta abarren zistukari-ozen bilkurak). Garai batean erritmoaren eta beste zenbait ezaugarri prosodikoaren arabera bide zenak ez du egun aldakortasun fonikorik. Honelako erregelak, onartuz gero, hizkuntzaren gramatikaren beste zenbait konbentzio bezala ikasi behar izaten dituzte hiztunek. Oso erraz ikasten eta desikasten dira, bestalde, honelako ahoskera arauak.

II.5. Bokalkontsonante harremanak

Bustidura hautatu dugu bokalkontsonante harremanen atal korapilatu honetan abiatzeko beste zenbait ordezkatzeko baino zabalera, orokortasun duelakoan.

<il> [il] ala [iʎ], [(j)ʎ] ahoskatzea proposatu?

Gogoan izatekoa da [il] ahoskatzearena irakats eta eska daitekeen kontua izanik (cf. oso bestelakoa den [ʎ] vs [j, j]), arriskutsua izan daitekeela hizkera-maila zainduetarako hau proposatzea lekarkeen eraginagatik. Alegia, hizkera arduragabeagoetan ere palatalizazio bilakabidea indargabetzea. Hau bilakabide guztietarako egia izanik, bortitzagoa litzateke palatalizazioaren kasuan ez bustitzeak (*saila* [sajla] esateak) duen nabar-

mentasunagatik. Hau landu beharrekoa da estandarren eredu-indarrak aintzakotzat hartzekoez hasieran esanagatik (7).

Oro har, hedadura eta sistemaren erregulertasunera joaz, proposatzen dira:

a) ozenak (<n, l>), bokalaren aurrean behinik behin, busti; aldakortasun estilistikorik gabeko asimilazioa den neurrian,

b) trabariak (<t, d, (t)s, (t)z>) adierazgarrietan bakarrik; asimilaziozkoak (*dittut, ixan*) beste hizkera mailetarako gelditzen dira (8).

Bestela leudeke, noski, berez asimilaziorik ez duten hiztunak, alegia lehen aipatu *despalatalizatzaileak*, ezin baitzaio hizkera zainduaren izenean inori eskatu ahoskera errazten duen ordezkatzeko hau egin dezan. Uste dut komeni dela, dena den, gauzak honela aurkeztea eta ez esatea biak, palatalizazioa egitea edo ez egiteak, berdin balio dutela. Mutur biak aipatzeagatik, esan dezagun ez dela berdin [mina] eta [bila], *botella* [bo-tejla] eta *baño* [bajnu] egin dituelako, esaten dituelena eta, besterik gabe, gaztelerazko beste sistema fonologikorik ez duelako [il], [in] egiten duena. Alegia, ez da berdin, euskal sistemaren bizitza eta bizitasunaren babeserako despalatalizazioaren ondorioa dena eta, besterik gabe erdal fonologiaren filtrazio (9) dena (hemen, despalatalizaziorik gabeko palatalizaziorik eza agertzen duten euskalki eta azpieuskalki bakoitzean aztertu beharko genuke zer den zer). Hona hemen proposamena eskeumatikoki aurkeztua:

Oro har: HIZKERA ZAINDUAN mina [mɪna], *bila* [biɫa], *ditu* [ditu], *izan* [isan], e.a. HIZKERA ARDURAGABEAGOETAN: [mɪna], [biɫa], [dɪcu], [iɲan] (euskalkiaren arabera).

Despalatalizatzaileak: *mina* [mɪna], *bila* [biɫa].

Tartekoek: *mina* [mɪna], *bila* [biɫa], *zaila* [sa(j)ɫa], *gaina* [ga(j)ɲa].

Gauza bat, dena den eta bada-ezpada: guztiontzat [sajla], [bila] proposatzeak, berez aldagarritasun estilistikorik ez duen bilakabide batekin

(7) Dagoeneko zenbaitek dotoreagotzat jotzen du <l> [il] bustidurarik gabeko ebakera, hitz horiei euskal usia hartzen baldin badiete. Bestalde, kupirarik gabe egiten dituzte <llanta [fanta], pantalla [pantaja], llavero [faɸero]> modukoak, *yeismo* eta guzti: izan ere, palatalizazioa debekatzeak ez dakarrelako despalatalizazioa.

(8) Hau ez da guztiz "zuzen" bizkaieretako <is> bustikuntzarekin, baina gehienok sistema erregular bezala duguna bestea da (alegia muga jartzekotan garbien trabari eta ozonen artean ikusten dela, xehetasunak xehetasun). Gainera bestela egiteak baliabide adierazgarriak kentzen dizkio *gixona* esatean *gizona* -z aparteko zerbait esan nahi duenari.

(9) Mimetismo zuzena (agian irakurtzen duen jendearengan) edo gazteleraren indarraren zeharkako eragin ahultzailea, alegia menpeko hizkuntzari berezko ordezkatzeko galarazten dizkiona.

tranpa egiteaz gain (baina batzuetan linguistikak politikari amore eman behar izaten dio) ez du yeismoarena konpontzen: ezkutatu egiten du; ez du [j] hots desalbokaria gure sistematik kentzen. Hor dago aspalditik hots hori *mendiya* esaten dugunon hizketan; hasierako <j>-rentzat proposatzen den eta askok erabiltzen duten hotsa ere berori da (*jan, Jasone*). Besterik gabe, [sajla] eta [bila] esanda, [j] hotsari aukera teoriko gutxiago ematen zaizkio azaltzeko. Horretarako ordaintzen dugun prezioa, ordea, euskal fonologian oso bizia den erregela kolpean hiltzea da. Gogora, berri, fonetika fonologia baino axalekoagoa dela gure hizkuntzaren egituraketan (ik. II.3. atalean <x> kontsonante aurrekoaz esana).

III. AZKENIK

Hau guztiaren malgutasuna eta erlatibotasuna azpimarkatzeko, beste ohar bat proposatuz eta izan dezaketen hedadurari buruz (hedadura estilistiko, soziologiko eta gainerakoen inguruan): hierarkiak daude. Lehenengo: “z” idatzia [s] ahoskatu beharra (ez gaztelerazko hortzartekoa bezala) edonork edozein leku eta egoeretan onartzekoa eta erraz betetzekoa dela. Bigarren: zistukarien ondoan b, d, g ahoskabe ([p, t, k]) egitearena ere ez da zailegi, batipat ez elementuaren ondoren eta forma laburretan salbuespenik gabea espero genezake. Hirugarren: agian galduxeago dago eta berariazko ahalegin handia eskatzen digu zenbaiti (beraz ahoskera zainduenetarako gordeko dugu) <n>, <l> eta <h> (askorentzat letra soil, ez ingurune fonetiko) aurrean ez [e] ahoskatzea. Laugarren: are zailago, “j” guztiak [j] ahoskatzea; horregatik, hizkera zainduenetarako gelditzen da eta hor ere ez edozeinentzat agian (profesionalentzat, batzuetan behintzat, bai). Gainera, behin baino gehiagotan hizpide izan ditugun hitz horietan ezinezkotzat jo behar da: esatari profesionalek ere batzuek (Hegoaldekoek, oro har) [x]-ra eta beste batzuek []-ra (Iparraldekoek) joko dute, adibidez, *erlijio* hitzaren ahoskeran (alemaniera estandarretan <r> batzuentzat (Ipar.) [R] dardarkari ubularra eta beste batzuentzat (Heg.) [r] apikaria den bezala).

Hemendik aurrerakoari irmo baina zuhur ekin beharko zaio. Zintzilik geratzen dira, orain arteko zuloez gain, zenbait atal oso-osorik. Uste dugu lana zabal, luze eta sakon egin behar dela. Datu bilketa eta azterketa sistematikorako lan taldea ezinbestekoa izango da. Egungo aurrerapen teknikoek ematen diguten aukera paregabeari ere atera beharko genioke etekina fonetikoki gertatzen dena jaso eta aztertzeke orduan, behingoz zehatz —eta ez belarriz eta ustez bakarrik— jakin dezagun zer nola ahoskatzen den.

Ikerlari lan-taldeak sortu eta bermatu behar dira, ikerketa proiektuak burutu. Emaitzak, bestalde, behar bezala zabaltzeari ere garrantziz-

ko deritzogu: hizlari profesionalak trebatzeko eta irakaskuntzarako ikas-tarotarako antolatu behar dira, disziplina-arteak mintegiak antolatu beharko ditugu. Lana puska baterakoa dugu eta elkarrengandik ikasteko, asko.

BIBLIOGRAFIA HAUTATUA

- DONEGAN, Patricia. 1985: "How learnable is phonology". *Natural Phonology from Eisenstadt*. Wolfgang U. Dressler / Livia Tonelli, eds. Padova: CLESP, 19-31.
- HALLIDAY, M. A. K. [1985] 1992: *Spoken and Written Language*. Oxford University Press.
- HURCH, Bernhard; M. Lourdes OÑEDERRA. 1987: "Euskarazko fonologiaren zenbait bilakabidez". *Euskal Morfosintaxia eta Fonologia. Eztabaida Gaiak*. Pello Salaburu Etxeberria, arg. Bilbo: UPV/EHU.
- HURCH, Bernhard. 1988: Variation in Basque. Ms.
- HURCH, Bernhard. 1988: "Is Basque a syllable-timed language?" *A.S.J.U.* XXII-3, 813-825.
- HYMES, Dell H. 1960: "Phonological aspects of style: some English sonnets". *Style in Language*. Thomas A. Sebeok, ed. M.I.T.
- LUELSENDORFF, Philip A., ed. 1987: *Orthography and Phonology*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- MALKIEL, Yakov. 1984: "A linguist's view of the standardization of a dialect". *The Emergence of National Languages*. Aldo Scaglione, ed. Ravenna: Longo, 51-73.
- MITXELENA, Koldo. [1968] 1988: "Euskararen batasun bideak". *Sobre Historia de la Lengua Vasca II*, 972-982.
- MITXELENA, Koldo. [1978] 1988: "Euskal hitzen itxura eta jatorri ezberdinez". *Sobre Historia de la Lengua Vasca I*, 341-348.
- OÑEDERRA, M. Lourdes. 1986: "Hizkuntzen fonologia". *Euskera* XXXI (2), 327-332.
- STAMPE, David. 1985: "On the two levels of phonological representation". *Natural Phonology from Eisenstadt*. Wolfgang U. Dressler / Livia Tonelli, eds. Padova: CLESP, 131-142.
- STAMPE, David. 1987: "On phonological representations". *Phonologica 1984*. Wolfgang U. Dressler et al., eds. Cambridge University Press.